

Ivana Simović-Hiber–
Kartag-Ódri Ágnes*

A KULTÚRA ÉS IDENTITÁS (EMBERI) JOGI ASPEKTUSAI

Az identitás ápolása, fejlesztése és megőrzése lényegében a kultúra által történik.

Az identitáshoz való jog az egyéni szabadságot előtérbe helyező etnikai elvű csoportautonómia központi kategóriája. Ugyanakkor egyetemes emberi jog is, melynek alanyai egyaránt lehetnek egyének és csoportok vagy közösségek. Az identitáshoz való jogot rendszerint úgy lehet felfogni, mint folyamatosan gyakorolható szabadságot.

A kulturális jogok a nemzetközi-jogilag elismert emberi jogok corpusába tartoznak (az úgynevezett második generációba, a gazdasági és szociális jogokkal együtt). Az egyén vagy a csoport azon jogairól van szó, hogy kifejezésre juttassák saját kultúrájukat, amelyet egyéni kulturális érdekként, vagy pedig az azonos (egymáshoz közeli) kulturális értékeket elfogadó meghatározott csoporthoz való tartozásként értelmeznek. A szakirodalom a kulturális jogok kérdéskörének tárgyalásakor lényegében a csoportjogokat helyezi előtérbe. Mindaz, amit kulturális jogként, illetve a saját kultúrához való jogként neveznek – a mássághoz való jog elismerését feltételezi, mind az egyén, mind pedig a csoport számára.

Mivel e második generációs jogokat a „valamivel szembeni szabadság” negatív meghatározása jellemzi, s biztosításukhoz nem az állam tartózkodását, hanem beavatkozását követelik meg, továbbá mivel a szubjektum lehet olyan közösség, amely e csoport identitásának fogalma által alakul ki, felismerhető annak a veszélye, hogy a kulturális jogok kérdése politikai szintre tevődjék át. A kollektív identitás körüli tömörülés ugyanis a többnemzetiségű közösségekben a leggyakrabban a többség-kisebbség viszonyának jelentését kapja, vagy a csoportos kulturális jogok (etnikai) kisebbségi jogokká válnak.

A kérdést az a tény teszi időszerűvé, hogy nincs megfelelő tolerancia az európai multikultúra kontextusát illetőleg; úgy próbálják áthidalni, hogy leszűkítik egy köztes fogalomra – a kulturális identitáshoz való jogra.

A kulturális identitás úgy jelölhető meg, mint azoknak a tényezőknek az összessége, amelyek alapján egy személy vagy csoport önrendelkezik, kifejezésre jut és felismerhetővé válik; a kulturális identitás magában foglalja a személy szabadságát és méltóságát, ugyanakkor azt is, hogy részese a különféle sajátos és általános, történelmi és a jövő felé forduló kulturális folyamatoknak.

A kulcsszavak: emberi jogok, kultúra, kulturális jogok, kollektív identitás, kulturális identitás.

Bevezető

A mai világban az „identitás” kedvelt kifejezés, amellyel sok mindent igyekeznek megmagyarázni: a politikai identitást a modern identitás válsága váltja ki; a nemzeti identitás érzését a nemzetállamokban a hazafias ikonográfia ösztönzi; a kulturális identitás a multikulturalizmus érvényesülésének eszköze abban a próbálkozásban, hogy létrejöjjön az egyéni és a csoportos kulturális jogok toleráns megnyilvánulásának a modellje stb.

Első látásra úgy tűnik, hogy az identitás lehetővé teszi a jól ismert és szokásos diagnózisokat és magyarázatokat; a valamennyivel részletesebb elemzés után azonban észrevehető, hogy ennek a terminusnak a minden egyes esetben való használatakor az általa fedett „terület” a vártnál kevésbé lesz meghatározva. Ez a megállapítás, úgy tűnik, különösen a kulturális identitás fogalmára vonatkozik. A multikulturális és multietnikumú Európa kérdésének, akárcsak a türelmetlenség „eszméje” és a modern demokrácia eszméje összecütközésének az aktualizálódása szükségessé teszi az emberi jogok fogalma minden elemének a redefiniálását is. Az Európa Tanács legújabb próbálkozásai előtérbe helyezik a kulturális jogokat, tiszteletben tartva azt az elképzelést, hogy a jogon kívüli kategóriák, ebben az esetben a kultúra védelmének konfliktusos helyzetekben, „sajnos” elsősorban *jogi kifejezést* kell kapnia. Ez pedig annak a próbálkozásnak a nehéz feladatával való szembesülést jelenti, amellyel meghatároznák a kultúra, a kulturális jogok fogalmát mint az emberi jogok és e jogok szubjektumai általános fogalmának a részét, ami a kulturális identitás fogalma által instrumentalizálódik.

A kulturális jogok helyének megállapítása az emberi jogok általános meghatározásának keretében

Feltételesen mondván, az „emberi jogok” általános fogalmának a meghatározása nem „eléggé” vitathatatlan, habár terjedelmes irodalmat szenteltek neki. Ennek több oka is van, közülük néhány tör a felszínre: az egyik ok az is lehet, hogy viszonylag új a terminus, s a mindennapi beszédben csak az Egyesült Nemzetek Szervezetének megalakulása óta

használatos (habár olyan ellentétes vélemény is van, miszerint az emberi jogok a villámgyors átalakulásnak a példái¹ az ún. „természetjogi” értelmezésétől a közvetlen politikai visszaélésig, az ún. „álarc-fogalomig” – Posner: 1986); másrészt ezeknek a jogoknak a rövid történelme a számuk felgyorsult növekedésének a tendenciáját mutatja, úgyhogy a század végén belső osztályozásuknak (az emberi jogok ún. Katalógusának) a kérdése válik szükségessé; továbbá ezen jogok hierarchiájának és védelmi mechanizmusának (belefoglalva az internacionalizálás kérdését is) a megoldása úgyszintén viszonylag lassú.

Ettől függetlenül azonban kiindulhatunk abból a tényből, miszerint ma úgyszólván általánosan elfogadott nézet, hogy a kultúra és a civilizáció formájától és állapotától függetlenül, minden emberi lény számára, legalább elméletileg, el kell ismerni az alapvető jogokat, s emiatt egyetlen állam sem merészeli nyilvánosan ellenezni az emberi jogok eszméit (Claude, Weston, 1989:16.).

Mi több, az emberi jogok védelmének „internationalizálása” (Dimitrijević, 1989:3. és 291-től tovább) nemcsak folytonos, hanem nyilvánvalóan szükséges eljárás is.

Az állami politika szintjén az emberi jogok jelentőségének értékelését tekintve kifejezett változások vehetők észre. Míg korábban az emberi jogok védelmének teljes komplexuma a belső igazságszolgáltatás tárgyát képezte, most már általánosan elfogadott, hogy az alkotmány megfogalmazásakor egyetlen ország sem hagyhatja figyelmen kívül az emberi jogok egyetemes szavatolásának az elveit.

Az integrációs folyamatok – példaként az Európa Tanács szervezetét említjük – ehhez formálisan is hozzájárulnak: az Emberi Jogok strasbourgi Európai Bíróságának és annak Bizottságának a gyakorlata mutatja, hogyan alakulnak ki a védelem nemzetközi szabványai (Paunović: 1993).

Az emberi jogok nemzetközi védelmének a fejlődése során fokozatosan szükségessé vált az osztályozásuk (figyelemmel kísérve az „alcsoportok” különbözőségeit). Így jött létre az ún. *Emberi Jogok Katalógusa*. Az általános és szokványos felosztás az emberi jogok három generációját különbözteti meg (Bokorné, 1995:25.). A legszembéletesebb magyarázatot Vasak metaforájában találjuk, amely szerint az első nemzedékbe a polgári és politikai jogok – (liberté) *a másodikba a gazdasági, szociális és kulturális jogok – (égalité)*, a harmadikba pedig a szolidaritási jogok – (*fraternité*) tartoznak (Vasak, 1977:29.).

Hogy a kulturális jogok fogalmi meghatározásának bármilyen próbálkozása lehetővé váljék, mint már hangsúlyoztuk, előbb néhány, úgymond formális jellegű (helymeghatározó) megjegyzést kell tennünk.

a) Az emberi jogok második generációja, amelyhez az előbb említettek szerint a kulturális jogok is tartoznak, bizonyos értelemben ellentétesek az elsővel (a polgári és politikai jogokkal). Ez utóbbiak a „*valamihez*

való jogként” („rights to”) elsősorban pozitív értelmezést kapnak, és következetesen az állam tartózkodását követelik.

Ezzel ellentétben a „valamivel szembeni szabadság” negatív értelmezése szerint meghatározott második generáció jellegzetessége, hogy a magától értetődő tartózkodás mellett követeli az állam *intervencióját* is „az értékek megteremtésében és elosztásában való egyenlő részvétel” biztosítása céljából (Claude, Weston, 1989:18.).

b) Vannak szerzők, akik a „nemzedékek” különbözőségét abban látják, hogy az első generációhoz tartozó jogok a szabadságok és jogok *egyéni* felfogásán alapszanak. Ezzel szemben a második generációhoz tartozó jogok (szociális-gazdasági, kulturális, oktatási és hasonló jogok) *kollektív* jogokat képeznek, olyan értelemben, hogy nem az egyént mint individuumot, hanem egyes (különbféle mércék alapján kialakult) bővebb vagy szűkebb közösségeket illetnek meg (Imbert, 1995:3.).

Az álláspont megválasztásának a hatékony összehasonlítás vonatkozásában nincs illusztratív jelentősége, viszont annál nagyobbak a következményei. Az a meghatározás ugyanis, hogy a közösség a jogok „hordozója”, azon kívül, hogy nehéz pontosan azonosítani a lehetséges közösségek hálózatát, ahhoz az értelmezésig is vezethet, amely a kulturális jogok kérdését az ún. kisebbségi jogokra korlátozza, miáltal ez a kérdés lényegében politikai térre tevődik át és leszűkül. Ezt most nem részletezve, megemlítjük, hogy a legelfogadhatóbb megoldást az egyik legújabb nemzetközi dokumentumtervezet kínálja (Avant-project de Declaration sur les droits culturels), amely a kultúra meghatározásakor annak szubjektumaiként *személyt vagy csoportot* jelöl meg.

Arra, hogy a végletek nemkívánatosak, mert eltorzítják az alapeszmét, példaként azt az ellentétes nézetet említjük meg, amely „a különbözőséghez való jog” („right to be different”) megfogalmazásában jut kifejezésre, ez pedig lényegében azt jelenti, hogy a kultúrát nem lehet objektívan, hanem csak az egyén szemszögéből meghatározni (Vedel, 1991:355.).

Marad azonban a megállapítás, hogy a „generációk” között megvan a szubjektumok különbözőségeinek a nézete. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy az „új nemzedékek” kialakulásának természetében benne van annak a civilizációs előrehaladásnak az eszméje, amely lehetővé teszi e jogok természetének szubtilisabb megközelítését, aminek formális következménye a (nem)meghatározott csoportok szubjektumként való különválasztása; ez elsősorban a harmadik generációra (a békéhez való jog, környezetvédelmi jogok stb.) vonatkozik. Ez viszont ugyanakkor alátámasztja azt a feltételezést, hogy a másodiknak mint „köztes generációnak” konfliktuselhárító jellege is van, s így a szubjektumok – mind az egyének, mind pedig a közösségek.

c) Az előzőből következőleg felvetődik a jogok természetében a generációk tulajdonságainak megfelelően jelentkező különbségek kérdése is. Míg ugyanis az első generációról azt tartják, hogy az *általános* jogokat foglalja magában, addig a másodiknál a címzettek szerint és maguknak a jogoknak a természete (a szociális egyenlőség szavatolója) alapján nyílt marad a *különlegesség* opciója.

d) A hagyományos polgári és politikai jogok szavatolásának értelme az egyén szabadságának az államtól való védelme. Ezek a jogok jelentik a határt, ameddig az állami hatalom kiterjed. Ezek tiltások az államnak, és elrendelik az állam tartózkodását a cselekvéstől. Ezzel szemben a jogok második csoportjának (szociális-gazdasági, kulturális, oktatási és hasonló jogok) értelme a „gyengébb rétegek” védelme (Jovanović, 1924:458.). Ebből ered az állami cselekvés szükséglete is; c jogok megvalósításának előfeltétele éppen az államnak különösen a törvényhozási tevékenysége. Ezeknek a jogoknak az alkotmányos szavatolása „inkább egy nagy törvényhozási program, mintsem meghatározott jogszabályok gyűjteménye” (Jovanović, 1924:459.). A hagyományosaktól eltérően ezek nem csupán az Alkotmány alapján valósulnak meg (ritka eset, hogy az alkotmányokban külön kiemelik és csoportosítják ezeket a jogokat, s előírányozzák megvalósításuk biztosítékait és feltételeit – ilyen kivétel Spanyolország, Portugália és Venezuela alkotmánya). A törvénnyel ugyanis nemcsak védelmük eszközeit és eljárási módját határozzák meg, hanem *megállapítják minden egyes jog tartalmát, valamint a szubjektumokat is, amelyeket ezek a jogok megilletnek.*

e) Ebből következően a második generációba tartozó jogok azok, „amelyek fokozatosan valósulnak meg”, ami azt jelenti, hogy az államok csupán kötelezettséget vállalnak arra vonatkozólag, hogy „erőfeszítéseket tesznek”, hogy törekednek fokozatos biztosításukra. A fortiori példája lehet ennek az, hogy az oktatáshoz való jogot belevonták az Európa Tanács emberi jogi védelmi rendszerébe, s beleépült Az emberi jogok védelméről szóló európai egyezménybe (az 1963. évi 1. számú Jegyzőkönyv 2. cikke), éppen azért, hogy „erőteljesebb” mechanizmussal legyen megvédve (Paunović, 1993:129.).

f) Az előbbi megállapításból következik az ezeknek a jogoknak az *internacionalizálására* vonatkozó elképzelés erősödése. Míg a hagyományos jogok esetében védelmük lényege valamilyen módon abban volt, hogy beleépültek a belső jogrendszerbe, addig a második generációt az a próbálkozás jellemzi, hogy kiváljon az államok egyedi igazságszolgáltatásából, s a védelem minimumának a mércéit nemzetközi szinten állapítsák meg. Amint a vonatkozó irodalomban is olvashatjuk (Hiber, 1996:204.), mivel e jogok védelmének az állam mind *kötelezettje*, mind pedig *szavatolója* is, szükséges e két funkció összetévesztésének a megakadályozása.

A kultúra, a kulturális jogok

1) A kultúra

„A kultúra a saját különleges formáival, folyamataival és saját törvényszerűségeivel egy külön valóság” (Kale, 1988:49.).

A kultúrát sokféleképpen és különböző (gazdasági, szociális, pszichológiai, művészeti, filozófiai . . .) szempontból lehet meghatározni (Szabó, 1973:107–119.).

Úgyszólván nincs olyan szociológiai tankönyv, amely ne térne ki a kultúra fogalmára. Amerikai szociológusok (Kroeber, Kluckhohn) a kultúra 257 különféle meghatározását gyűjtötték össze (és rendszerezték); ez is mutatja, hogy nem célszerű e fogalom akár „munka jellegű” definiálásával sem próbálkozni.

Azonban mégis kell választani valamilyen elemi meghatározást, amely funkcionális kiindulópontként szolgálhat. A fogalom azon tényezőire való korlátozódás értelmében funkcionálisat, amelyek alapján felvázolhatnánk azokat a jogokat, amelyeket *közvetlen kulturális jogokként* jelölhetünk meg (CDCC, [95]. rev.:13.).

Ez mindenekelőtt a kultúra azon elemeinek a meghatározását jelenti, amelyeket összekötő kapocsként használhatunk a megfelelő jog megalkotásánál. Egy ilyen új definiálás próbálkozását tartalmazza az UNESCO kulturális jogokról szóló nyilatkozata tervjavaslatának 1. cikke (Fribourg, 1995:1.), amely szerint a kultúra tényezői azok az értékek, vallások, nyelvek, tudományok és művészetek, hagyományok, intézmények és életmód, amelyekkel egy személy vagy csoport kifejezésre jut, megvalósul és fejlődik.

Ez a definíció néhány többtényezős meghatározást tartalmaz: a *tárgy* (értékek . . . életmód), az *alany* (egyén . . . csoport) és a *célok* vagy eredmények (megvalósulás . . . fejlődés) szerint. Ezáltal a kultúra fogalma különféle kifejezést kap, azzal a próbálkozással, hogy ezek a kifejezések vagy elemek objektivizálódjanak. A kultúra fogalmának többtényezőségből ered, hogy a közvetlen kulturális jogokat is elvileg többféleképpen lehet meghatározni, mint: a) politikai, gazdasági, szociális, vagy a legszűkebb értelemben vett kulturális; b) egyéni és csoportos; c) kisebbségi és mutatis mutandis többségi; d) nemzetközi, vagy belső joggal, vagy pedig egyidejűleg mindkettővel védett jogok. Tartalmukat viszont az említett tényezőkhöz (objektum, szubjektum, cél) való viszonyuk meghatározásával, *instrumentalizálásával* kapják meg.

Az így különválasztott tényezők konkretizálásának egy irányban kell történnie, amelyet a kultúra mai fogalmának a klasszikus gyökerekkel való összeegyeztetésének, korszerűsítésének nevezhetnénk. (Megfigyelhető ugyanis, hogy a „művelést” és az oktatást is jelentő latin

cultus tőhöz hasonlóan, még a kultúra újabb definíciói is összetevő elemekként foglalják magukban mind az anyagi, mind a szellemi alkotásokat. – Ilić, 1974:255.; Marković, 1994:263.) Ha nem vesszük figyelembe az előző észrevételt, s kultúra alatt csak az ún. szellemi kultúrát, azaz a szellemi javakat és értékeket értjük (állam és jog, magatartási normák, a megértés eszközei, a vallás, tudás, nevelés, oktatás, tudomány, filozófia, művészet, ideológia, szokások . . . – Tylor, 1924:8.; Kale, 1988:42.; Marković, 1994:264.), méghozzá „a saját kumulatív múltja általi nagy feltételezettségével” (Kreber, 1969:978.), de olyan értelmezéssel, amely nemcsak a kulturális formákra, hanem a folyamatokra is kiterjed (Kale: ibid), eljutunk az alapdefiníció funkcionális (a korszerű formákra és folyamatokra is vonatkozó) kiegészítésének a szükségességéhez (amint azt már előzőleg kifejtettük).

Ebbe a meghatározásba ugyanis még a hetvenes évek óta (Déclaration d’Arc-et-Senans) az oktatási rendszer mellett beletartozik a kommunikációnak vagy „tájékoztatási kultúrának”, tehát a tömegtájékoztatás minden formájának, s külön az ún. „kulturális iparnak” (az újságoktól a divatig és az ún. életmód-kultúráig . . .) a megszervezése is, de azzal a céllal, hogy mindenki számára biztosítva legyen a saját választás lehetősége a szabadságnak és az emberi jogok tiszteletben tartásának a légkörében (Declaration on Cultural Objectives, Berlin, 1984).

A kultúra fogalmának (valamennyi elemének) az objektivizálásában megnyilvánuló nehézségek még érthetőbbé válnak, ha nem hagyjuk figyelmen kívül a *kultúra szubjektumát* (csak a legtágabb meghatározást tartva szem előtt), ami magában foglalja a kultúra szubjektív alkalmazásának különféle formáit: az alkotást, a kommunikálást, a szelektálást, a választást s ennek megváltoztatását . . . Ezért nem kell csodálkoznunk a teoretikusok „örvendezésén” a régészet megléte miatt, amely önmagától dinamikusan objektivizálódott: „a látókörből szükségszerűen eltűnnek az egyének, sőt közös magatartásuk is . . . az adatokat viszont készen, minden mástól eltérően a legtisztábban kapjuk meg” (Keber, 1969:981.).

2) Közvetlen kulturális jogok

A közvetlen vagy általános kulturális jogok meghatározott (olyan-olyan) definícióhoz kötődnek, s úgy azonosíthatók, mint az *embernek* (egyénnek vagy csoportnak) a jogai a *saját kultúra* kifejezéséhez, amelyet egyéni kulturális *érdekként*, vagy pedig *azonos* (közeli) kulturális *értékeket* tiszteletben tartó meghatározott csoporthoz való *tartozásként* értelmezünk.

Az általánosság szintje alapján így osztályozhatók:

a) jog a *kulturális életben való részvételhez* (a legáltalánosabban), amelybe beleértődik a kultúrához való csatlakozás joga; a választás joga az egy vagy több kultúrához való tartozást illetően, az ahhoz való

joggal együtt, hogy ezt a kultúrát (ezeket a kultúrákat) kifejezhessék; a kulturális eredményekben (fejlődésben) való részvétel joga; a nemzetközi kulturális együttműködéshez való jog; az információk eléréséhez való jog; a kulturális demokrácia kinyilvánítása . . .

b) az alkotáshoz és a *művészi* kifejezéshez való jog, beleértve az intellektuális tulajdonhoz való jogot is;

c) a *tudományos* kutatás szabadságához való jog, és az eredmények hozzáférhetőségéhez és alkalmazásához való jog, külön szem előtt tartva a gazdasági és etikai implikációkat. (Megemlíthetjük, hogy ez voltaképpen A gazdasági, szociális és kulturális jogokról szóló nemzetközi egyezményből való klasszikus megoldásnak a változata, ratifikálva: A JSZSZK Hivatalos Lapja 1971/7.)

Kulturális és kollektív identitás

A kultúra és a közvetlen kulturális jogok fogalmának az előzőekben megjelölt többjelentősége nem sugallja azok meghatározatlanságát.

Közös nevezőjük, az együttes differentia specífica a (*kulturális*) *identitáshoz való jog*.

A kulturális jogokról szóló nyilatkozat idézett tervezete a kulturális identitást úgy határozza meg, mint azoknak a tényezőknek az egységét, amelyek alapján egy személy vagy csoport *önrendelkezik, megnyilvánul és felismerhetővé válik*; a kulturális identitás magában foglalja a személy szabadságát és méltóságát, s ugyanakkor beleépülését is a különféle egyéni és általános, történelmi és a jövő felé forduló kulturális folyamatokba (lásd: Wiley, 1994:130.).

Az identitás fogalmának, s ebből következőleg az identitáshoz való jognak e meghatározási kísérlete ugyanakkor *kettősséget* is mutat a kultúra és a kulturális jogok meghatározásában – *egediséget* és *közösséget*.

a) Ezáltal szükségessé válik még egy fogalomnak a meghatározása. Ez pedig a *kulturális közösség – csoport* fogalma. Ezek olyan embereknek a csoportjai, akik egyazon kulturális értékeket becsülnek, azonos kulturális referenciák alapján ismerik fel egymást, akiket a közös identitás köt össze, s akik szeretnék ezt a közös identitást megőrizni és továbbfejleszteni.

Ahhoz azonban, hogy egyáltalán beszélhessünk a kulturális jogokról (és a kulturális identitásról), lényeges annak hangsúlyozása, hogy *az egy kulturális közösséghez való tartozás, illetve e tartozás vállalása úgyszintén egyéni kulturális, ám politikai jog is* (Bíró, G. 1995:217.).

Senkit sem lehet besorolni bizonyos kulturális közösségbe valamilyen jelleg, jegy alapján, legyen az bármennyire is objektív és felismerhető. A kulturális identitás megválasztása magában foglalja a közösség, *a csoport identitás megválasztásának a szabadságát is*. Mutatis mutandis,

a közösség csoportos kulturális jogaiban való participáció is *az egyén individuális emberi joga*.

A kulturális közösség meghatározásánál az a legnagyobb veszély, ha kiegyenlítjük az etnikai közösséggel. A kulturális pluralizmus ekkor etnikai alakul át, és elkerülhetetlenül a hangsúlyozottan politikai térre tevődik át. Eltűnik minden különbség a kulturális és a politikai jogok között oly módon, hogy az előbbieket beleolvadnak az utóbbiakba.

Ez különösen a többnemzetiségű közösségekben éleződik ki, amelyekben feltételezik, nyilvántartják, vagy éppen hangsúlyozzák *a többség és a kisebbség* létezését; ebben az esetben ugyanis a csoportos kulturális jogok (etnikai) kisebbségi jogokká válnak. Ugyanilyen veszély áll fenn akkor is, ha a kulturális közösséget kiegyenlítik a vallási közösséggel. Ekkor szükségszerűen romba dől az emberi jogoknak mint egyéni „felismerhetőségnek” és kollektív jogoknak a védelmére vonatkozó általános eszme, s megnyílik az út a lehetséges konfliktusok előtt.

A kollektív kulturális jogok artikulációja ekkor átváltozik a többség és kisebbség viszonyává (amely egyébként politikailag szemlélve történelmileg változó kategória), és önmagában véve az érdekek ütközésének lappangó és lehetséges forrását képezi.

A többség érdekét megvédi az állam, amely objektíven a *többségi nemzet* értelmében vett többségnek kedvez. A kisebbség érdeke nehezebben jut kifejezésre és nehezebben érvényesül, ami a veszélyeztetettség érzetét váltja ki.

A kulturális identitás ekkor más csak látszatkérdés, s a politikai identitás funkciójába kerül (Bíró, 1994:97.), míg az érdekek összeütközése (a többség-kisebbség viszonylatában) a türelmetlenség körülményeiben és a demokratikus intézmények hiányában drámai méreteket ölthet, amire a volt Jugoszlávia esete szolgálhat intő példaként.

Kétségtelen, hogy a demokratikus és pluralista társadalomban az etnikai, vallási, politikai és minden más *kisebbségnek* nemcsak a saját identitásának a kifejezéséhez való joga van meg, hanem a többség-kisebbség viszonya *a pozitív megkülönböztetés* szükségességét is eredményezi.

A messzemenő, de kiszámíthatatlan következményekkel járó tévedések akkor keletkeznek, amikor az etnikai, a kulturális, vagy a politikai közösséghez való tartozás jogát valós ok nélkül jelölik meg, vagy ami még rosszabb, negatívan határozzák meg, ez pedig végső soron azt is eredményezheti, hogy a kulturális identitás *megválasztásához* való jog elveszik. Ez szintén egyik felismerhető eleme lehet azoknak az okoknak, amelyek összetűzéshez vezettek a volt Jugoszláviában.

Az így „összekevert” csoportos identitások szintje és jellegzetességei számos tényezőtől függenek, amelyeket nehéz azonosítani . . . Néhányat azonban már *prima facie* ki lehet emelni:

– a tolerancia alacsony szintje, ami „minden” összetűzést a „mindent vagy semmit” logikájáig vezet vissza;

– a kompromisszumhoz szükséges valamennyi tér beszűkítése, ami azt jelenti, hogy az egyik fél minimális követeléseit a másik fél maximális engedményeként fognak fel és értelmezik;

– az összetűzések állandó jellegűvé válnak, s emellett a törekvésnek a szabályszerűsége mellett, hogy minél tovább tartsanak, kicserézik annak lehetőségét is, hogy még tovább elhúzódjának;

– a csoportos identitások összeütközései kiegyenlítődnek a nemzetek közötti viszonyokkal, amelyekben a szereplők mind a politikai csoportos, mind az egyéni téren irracionálisan viselkednek, érzelmi, erkölcsi, vallási és a leggyakrabban történelmi pozíciókra hivatkozva.

Ez mégis azt jelenti, hogy a konkrét körülmények között a csoportnak mint a kulturális identitás hordozójának a kérdését szükségszerűen el kell különíteni, elvont fogalommá kell emelni, amely főlegessé tesz minden további vitát arról, hogy az állítólagos kulturális jogok miként pervertálódhattak militáns etnikáivá és „államalkotó” politikáivá.

Ez újabb kérdés vetődik fel, ez pedig a *közösség* fogalmának a meghatározása. A szakirodalom szerint ezek olyan csoportok, amelyeknek a következő jellegzetességeik vannak:

a) megvan a képességük a *normák* alkotásához (ebben az esetben a kollektív szolidaritás belső normáira gondolok, amelyek a politikai és a jog illetékességén kívül vannak);

b) sajátos kulturális és hasonló *hagyománnyal* rendelkeznek, ami önrendelkezésüknek az alapja;

c) a közösséghez tartozásnak a szükséglete, kívánása, annak a képességnek az alapján, hogy „odatartozom, mert oda akarok tartozni” (Friedrich, 1959:23–24.).

Fontos hangsúlyozni, hogy (nem)létezésüknek e jellegzetességei, vagy inkább tényezői nem képezhetik politikai határozatok vagy jogi szabályozás tárgyát. Ugyanis a következtetés, amely logikusan levonható a közösséget integráló tényezők meglétéből (mivel objektíven mérhető), az az, hogy eleme lehet a közjogi autonómia státus meghatározásának. Ha tehát létezik a kulturális intézmények „saját” rendszere, ebből következik az ennek a rendszernek az autonóm igazgatásához való „jog” is. A kollektív szolidaritás belső normái azonban nem tartoznak a politika és a jog szférájába.

Ezért a kollektív identitás meglétét mint adott tény, mint szociológiai realitást² feltételezik, illetve veszik. E realitás szükségszerűen tartalmazza azokat a nehézségeket is, amelyek a politikainak a kulturális szemponttól való megkülönböztetésében jelentkeznek. Azonban a kulturális identitás fogalmának a „valóságba” való helyezésében újabb (szociológiai) hipotézisként áll a politikai akarat megléte, a döntéshozóké (a „többségé”), hogy lehetővé váljék a kollektív identitás kulturális komponenseinek a fejlődése.

A kollektív identitásról számos elmélet van. Különösen érdekes a *szociális identitás* elmélete (Eisner, 1986:316.; Brewer, 1979:307.), vagy újabb változatában az *önkategorizálás* elmélete (Abrams; Hogg; 1991). Ez az elmélet lényegében azokat az univerzális lélektani mechanizmusokat kutatja, amelyekről feltételezik, hogy az identitás valamennyi formája mögött ott vannak, azaz a közösség viselkedésében a lélektani tényezők a döntőek. A csoportok csak akkor léteznek, ha tagjai azonosulnak a csoporttal, vagyis ha az individuumok saját magukat a csoport által a csoportba sorolják. E tanítás szerint a kategorizálás szükségszerűen elkülönít, a világot szegmentumokra osztja: az, hogy valaki egy „belső” csoporthoz (in-group) tartozik, magával hozza a „külső” csoporttól (out-group) való elkülönülést. Ebben a mechanizmusban a „magunk” (még ha implicit) elképzelése érthetővé teszi, hogy „ők” is vannak, akiktől mi különbözünk. (Ennek a teóriának az eredménye, hogy elismerték a kategorizáláson alapuló szociális felosztottságot.)

E koncepció szerint a besorolás egy lépéssel tovább megy, mivel az in-group arra törekszik, hogy az összehasonlításban kedvezőbb színben tűnjék fel. A neki tetsző hízelt sztereotípiát tagjainak személyes identitása erősíti, míg a külső csoport tagjai szokás szerint negatív sztereotípiájúak. Ennek a teóriának a hívei a „csoport”-tudat működésére vonatkozó magyarázatukat azzal az állásponttal zárják le, hogy erre szükség van a csoport fennmaradása szempontjából. Az elmélet sematikussá teszi a kisebbség(ek) és a többség viszonyát, s a leggyakrabban a nacionalizmus működésére vonatkozó magyarázat sztereotípiájaként alkalmazzák, habár általánosabb pretenziói vannak.

A kollektív identitás kialakulási folyamatának három szakaszát különböztetik meg (Abrams és Hogg; *ibid*):

1. Az individuumok legelőször *önmagukat* mint a belső csoport tagjait vagy részeit kategorizálják, *szociális identitást tulajdonítva maguknak*.

2. Ugyanakkor különválnak a releváns külső csoportoktól. Ebben a folyamatban sajátítják el a kollektív identitáshoz fűződő *sztereotíp normákat*.

3. E normákat *önmaguknak* írják elő, s a viselkedés mind egybehangoltabbá válik a normákkal, ezzel párhuzamosan pedig a „tagság” érzése is mind kifejezettebb lesz. *Ezáltal az önbesorolás és az önmeghatározás a sztereotípiákhoz kötődik*.

A szociális identitás elméletében sok mindent kifogásolhatunk.

Mindenekelőtt azt, hogy a lélektani jellegzetességeket univerzálisaknak tekinti, s ebből következően a csoport azonosítása is (a klasszikus szociológiához hasonlóan, amely az univerzális társadalmat feltételezi) független a társadalmi-történelmi kontextustól (Billing, 1995:66.). A szociális-lélektani teoretizálás túlhangsúlyozott univerzalizmusa oda vezet, hogy elsikkad a szociális kategóriák sajátos jelentése.

Másrészt, az in-group identitás *különböző formáinak* a kialakulása feltételezi a *lélektani* hasonlóság a priori meglétét.

Az univerzalista álláspont relativizálása (amelynek révén ezt az elméletet alkalmazhatjuk e „megfoghatatlan” fogalom meghatározásának kísérletében) abban a nézetben jut kifejezésre, hogy több identitás, az önbesorolás *egyéni megválasztásában* pedig több lehetőség létezik, ami azt jelenti, hogy *különböző kontextusban különböző identitás* kerül előtérbe, válik elsődlegessé.

Ez a nézőpont veti fel azt a hipotézisünket, hogy ez a kategorizálás és „homogenizálás” a kulturális identitás *kiválasztásának* alapján mehet végbe.

A kulturális identitás

Hangsúlyozva, hogy a kulturális identitás kiválasztásának szabadsága a csoportidentitás mint kulturális közösség kiválasztásának a szabadságát jelenti, továbbá, hogy a kulturális kollektív jogokban való (nem) részvétel az egyén emberi joga, egy konzekvenciában tehát elfogadjuk az önbesorolás elméletének nézeteit; a „többségi” vagy a „kisebbségi” kulturális identitás elfogadása nem automatizmus³, hanem az egyén feltételezett választása, és nem függ az előre meghatározott „ismertetőjeltől”. (Ez az álláspont elfogadható még a „hivatalos” kultúrához, vagy pedig a szubkultúrához való tartozás viszonylatában is.)

A kulturális identitásra (mint általában a kulturális jogokra is) vonatkozó modern koncepció azonban minden kérdést a *multikulturalizmusra* összpontosít, s az európai kultúrák kölcsönös függőségét állapítja meg és juttatja kifejezésre. Ez a maga részéről *pozitív politikai akciót* feltételez.

A Nyilatkozat a multikulturális társadalomról és az *európai kulturális identitásról* (Palermo, 1990) elnevezésű dokumentum szerint ennek a politikai akciónak három célja van:

- biztosítani Európa egész lakosságának a közös kulturális örökség megfelelő élvezetét, s ösztönözni mindenki részvételét e közös kultúra fejlesztésében;

- létrehozni az egyének és minden kollektívitás számára a szociális teret, amelyben biztosítva van az önkifejeződés és életstílus szabadsága, miáltal felszabadul az identitásuk, s ezt csupán a mások identitásának a komplementáris tiszteletben tartása korlátozza;

- bátorítani az akciókat a különböző kultúrák együttműködése és kölcsönös gazdagítása végett.

Szem előtt tartva, hogy ez a koncepció a multikulturális európai kontextusra vonatkozik, továbbá hogy a kultúrák „találkozásának” szükségessége is állandó jellegű életigazság vagy tény, nemzetközi téren próbálkoznak a kulturális jogok fogalmának instrumentalizálásával,

közvetlenül az identitásból (vagy a kulturális identitáshoz való jogból) kiindulva.

Ezeket *közvetett kulturális jogoknak* nevezzük, összehasonlítva a (korábban említett) közvetlen jogokkal, amelyek a kultúrához való jogból erednek.

A következő jogok tartoznak ide (CDCC 11rev: 12–13.):

– az egyén joga egy közösséghez vagy egy identitáshoz való *tartozás kiválasztásához*, illetve az ilyen hovatartozás *visszautasításához*, ide értve az *egyén akarata ellenére történő asszimiláció megtiltását* is;

– az egy vagy *több identitáshoz* való tartozás joga, valamint a több értékrendszerhez való jog;

– az összes kultúra tiszteletben tartásának joga (az emberi jogok értelmében);

– a dinamikus *identitáshoz* való jog;

– az identitás *tudatához* való jog, ide kapcsolva az ilyen jog vissza-utasítását is, továbbá az *egyetemességhez* való jogot is;

– a jog a *kulturális „etnocídiumtól”* való védelemhez magában foglalja az életfeltételek és a környezet védelmét, valamint a kisebbségeknek a *pozitív megkülönböztetéshez* való jogát is.

A nyilvánvaló erőlködés abban a próbálkozásban, hogy meghatározzák ezeket a jogokat, s a lényegükben és általánossági fokukban is különböző kategóriák besorolásánál jelentkező ellentmondásosság kellőképpen illusztrálja, milyen nehéz mindezeknek a fogalmaknak, különösen az identitásnak az alapvető meghatározása.

Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az identitás nem valamilyen dolog (thing). Az „egyévre és közösségre vonatkozó beszédmód” tömör megjelöléséről van szó (Bhavnani, Phoenix, 1994/4–5:18.). A „beszédmódok” (ways of talking), vagy ideológiai diszkurzívok nem szociális vákuumban alakulnak ki, hanem az életformához kötődnek.

Másrészt, az egyéni lélektani állapotok (mint az identitás megformálásának elvont kiindulópontja) a társadalmi környezetről, a világról kialakított *képzettől* függenek, amely mindig az adott kultúrához kötődik.

Zárószó helyett

A kulturális jogok, kulturális identitás, sőt az ebből eredő jogok fogalmának meghatározási kísérletei, sajnos, néhány elvont és szinte áthidalhatatlan ellentmondásra mutatnak rá az alapvető fogalmi szinten.

A kulturális jogok ambivalens természete az alapfogalom ilyen jellegeből ered – a kultúráéből, amely a részlegesnek és az egyetemesnek a szimbiózisa. Így a kulturális jogokat is mind a sajátosságához való jog, mind az egyetemességhez való jog képezi.

Benne foglaltatik tehát mind az egyediség, mind a csoportosság.

A kulturális jog csak akkor emberi jog, ha a célja az egyén (ön)azonosítása, amely az individuálistól az általános felé, és vice versa halad (Meyer-Bisch, 1991:13.).

Irodalom

- ABRAMS, D., and HOGG, M. A., 1991: *Social Identity Theory*, Springer Verlag, New York
- BILLING, M., 1995: *National Identity in the World of Nations*, in: *Banal Nationalism*, Sage Publications, London
- BÍRÓ, G., 1995: *Az identitásválasztás szabadsága*, Ozirisz-Századvég, Budapest
- BIRO, M., 1994: *Minority Rights in Eastern and Central Europe and role of International Institutions*, in: *Searching for Moorings East Central Europe in the International System*. Ed. by J. Laurenti, UN Association of the USA, New York
- BHAVNANI, K-K., and Phoenix, A. 1994: *Shifting Identities – Shifting Racism: an Introduction*, *Feminism and Psychology*, 4–5/1994
- BOKORNÉ SZEGŐ, H., 1995: *Az emberi jogoktól való időleges eltérés, illetve az emberi jogok állandó jellegű törvényes korlátozása*, *Acta Humana* 1995/18–19: 24–39. 1., Budapest
- BREWER, M., 1979: *In-group – biased the minimal intergroup situation: a cognitive-motivational analysis*, *Psychological Bulletin* 86/1979
- CLAUDE, R. P.–WESTON, B. H., 1989: *Human Rights in the World Community*, *Issues and Actions*, Univ. of Pennsylvania Press
- DIMITRIJEVIĆ, V., 1989: *Internacionalizacija ljudskih prava dva veka posle Francuske revolucije*, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 3/1989
- EISNER, J. R., 1986: *Social Psychology*, Cambridge Univ. Press, Cambridge
- FRIEDRICH, C. J., 1959: *The Concept of Community in the History of Political and Legal Philosophy*, The Liberal Art Press, New York
- HIBER, D., 1996: *Pravo na mirno uživanje imovine, oblici njegovog ugrožavanja i mogućnosti ponovnog uspostavljanja u jugoslovenskom pravu*, in: *Pravo ljudskih prava – nove teme*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd
- ILIĆ, M., 1974: *Društveni sistem i kultura*, Sociologija, Rad, Beograd
- JOVANOVIĆ, S., 1924: *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Geca Kon, Beograd
- KALE, E., 1988: *Uvod u znanost o kulturi*, Školska knjiga, Zagreb
- KLUCKHOHN, C., 1951: *The Concept of Culture*, in: *Policy of Sciences*, Ed. by Lerner, D.–Lasswell, H. Stanford Univ. Press
- KREBER, A., 1969: *O kulturi*, in: *Teorije o društvu*, Osnovi savremene sociološke teorije, II knjiga, Vuk Karadžić, Beograd
- MARKOVIĆ, M., 1994: *Sociologija*, Priština

- MEYER-BISCH, P., 1991: Les droits culturels: une categorie sousdeveloppee des droits de l'homme, Cahiers du centre interdisciplinaire d'ethique et des droits de l'homme, Univ. de Fribourg
- PAUNOVIĆ, M., 1993: Jurisprudencija Evropskog suda za ljudska prava, Pravni fakultet u Beogradu
- POSNER, R., 1983: The Economic of Justice, Harvard Univ. Press
- SMITH, A. D., 1991: National Identity, Penguin Books, London
- SZABÓ, I., 1973: A kulturális jogok, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- SZAMEL, K., 1993: A gazdasági, szociális és kulturális jogok értéke, in: Acta Humana 1993/11: 27–42.1.
- TYLOR, E. B., 1924: Primitive culture, Brentanos Publ., New York
- VASAK, K., 1997: A Thirty – Year Struggle, UNESCO Courier
- VEDEL, G., 1991: Les droits de l'homme, quels droits, quel homme? Melanges René–Jean Dupuy, Paris
- WILEY, N., 1994: The Politics of Identity in American History, in: Social Theory and the Politics of Identity, Blackmen, Cambridge, USA

Jegyzetek

* Kriminológiai és Szociológiai Kutatóintézet, Belgrád

- ¹ A századvégi visszatekintésben fontos emlékeztetni arra, hogy az emberi jogok „történelme” a demagógia elemeit is tartalmazza, egészen a visszaélésig, mivel ideológiai és politikai megfogalmazása azoktól származik, akik az adott pillanatban hatalmon voltak.
- ² A kollektív identitáshoz való jogot a Nyilatkozat a nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól, 1. cikk határozza meg: „Az államok a saját területükön védik a kisebbségek létezését és nemzeti vagy etnikai, kulturális és nyelvi identitását, valamint ösztönzik ezen identitás előmozdításának feltételeit.” A/47/678–Add. 2/1992. dec. 18.
- ³ Az identitás egyéni kiválasztása az önfelismerés akciója (Smith, 1991:3. és tovább). A folyamat mutatis mutandis összefogja a kiegészítő tényezőket, amelyek alapvetően meghatározzák a kollektív identitást: a nemi (gender), térbeli (területi) és osztályhovatartozást.